

KAPITTEL 12

”Både borgere og bønder og dog ingen af delene”. Småbyfeudalisme i enevældens nordjyske godsejerbyer

Jørgen Mührmann-Lund

Københavns Universitet

Abstract: “Both burghers and peasants and yet none of them.” Small-town feudalism in manorial towns in North Jutland

Unlike the rest of Scandinavia, few new towns were founded in Denmark in the period from 1500 to 1850. In North Jutland, however, some small towns were founded to trade with the new towns that were established in southern Norway in the 17th and 18th centuries. This chapter examines the Norwegian historian Finn-Einar Eliassen’s theory that the new towns in North Jutland resembled those in southern Norway in the sense that they also lay on private lands and were dominated by private landowners. After the Reformation in 1536, the king seized control of the towns of Thisted and Sæby, which had previously been owned by the church. In Limfjord, the growing fishing port of Nibe lay on royal land. The town had its own court, and the inhabitants did not pay feudal dues. However, when the town land was sold to a manorial lord in 1664, they were obliged to pay feudal dues. Nibe kept its own court and received town privileges in 1727. Løgstør was also a growing fishing port with its own court, situated on royal land. Unlike Nibe, Løgstør’s inhabitants bought their own dues after the town was sold to a manorial lord in 1671, but the town was not granted town privileges like Nibe. Struer grew as a trading port on the land of a manorial lord but was bought by a company of nine burghers from Holstebro in 1799. On the east coast of North Jutland, the crown established garrisons at Hals and Fladstrand after defeats in the Swedish Wars. Hals received town privileges in 1656, but never grew to be a town, whereas Fladstrand grew to be a town on the land of a manorial lord. In 1719, its inhabitants got into a conflict with their lord when they petitioned the

Sitering: Mührmann-Lund, J. (2022). ”Både borgere og bønder og dog ingen af delene”. Småbyfeudalisme i enevældens nordjyske godsejerbyer. I K. Dørum (red.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (kap. 12, s. 321–342). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch12>

Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

king to become burghers free of feudal dues. Instead, the land with its dues was bought by a local merchant in 1749 and by the town government after Fladstrand received town privileges under the new name of Frederikshavn in 1818. On the north-western coast of Jutland, the ports of Klitmøller and Løkken grew as a result of trade with Norway. The ports were dominated by rich peasant merchants that had, despite their status as tenants, the economic power to dominate the manorial lords and the towns of Thisted and Hjørring. The ferry town of Nørresundby grew as a satellite town around the ferry crossing to Aalborg. The inhabitants violated the privileges of Aalborg, but were protected by the lords of this town. In sum, the power relations of the private towns in North Jutland resembled those of their Norwegian counterparts. The private owners had the right to demand feudal dues, but they did not exert power over the courts or the regulation of the towns as in Norway.

Keywords: Urban history, urbanization, private towns, feudalism, communalism

En dansk småbyfeudalisme?

I modsætning til Norge, Sverige og Finland opstod der kun få nye byer i Danmark i perioden 1500–1850. Som en del af det urbane kerneområde i Europa var det meste af Danmark allerede i middelalderen fyldt med byer, hvilket gav ringe plads til nye byer. Dog opstod der i Nordjylland en række småbyer, der indgik i økonomisk udveksling med de norske trælastbyer, som opstod på den norske sydkyst i 1600- og 1700-tallet. Den norske byhistoriker Finn-Einar Eliassen hævder, at de nordjyske småbyer havde det til fælles med de norske småbyer, at magtforholdene var præget af, hvad han betegner som ”småbyfeudalisme”. Hermed menes, at byerne lå på privat grund, og at indbyggerne var fæstere, hvilket skal have givet grundherren en større magt over bystyret end i de gamle købstæder. Som eksempel på en nordjysk ”godsejerby” nævner Eliassen Nibe, hvis borgere vedblev at betale arbejdspenge og jordskyld til den adelige grundejer, efter at byen var blevet købstad i 1727.¹ Ifølge Eliassen var en godsejerby desuden kendetegnet ved fraværet af købstadsprivilegier og styringsorganer for selvstyre, selvom den levede op til en kulturgeografisk definition af en by som en tæt bebyggelse

---

¹ Eliassen 1995; Eliassen 1999, s. VIII, 23.

med et vist antal indbyggere, hvis hovedindkomst ikke kommer fra primære erhverv.²

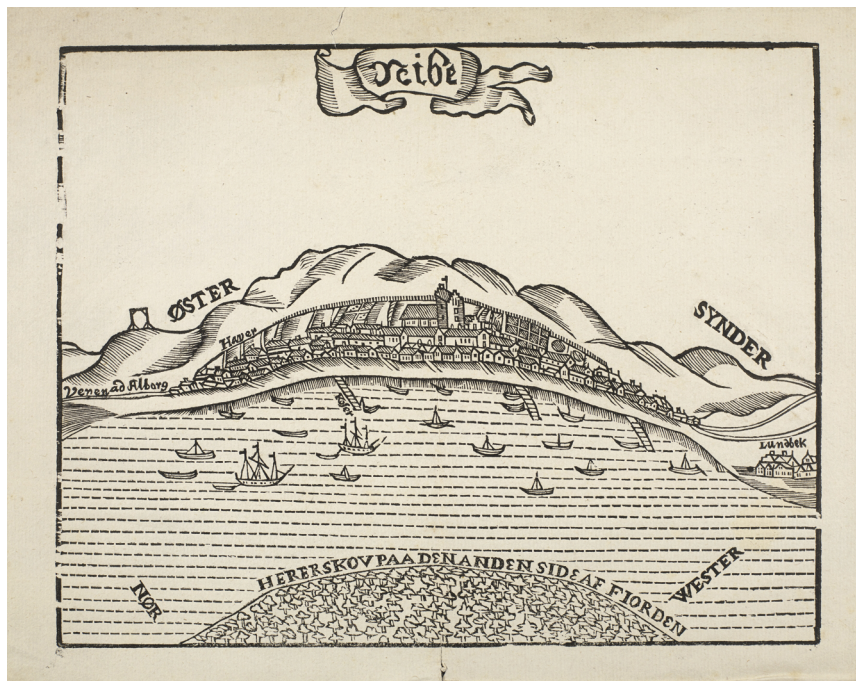
I det følgende vil jeg undersøge, i hvor høj grad de nordjyske gods-ejerbyer levede op til Eliassens kriterier for småbyfeudalisme. Det vil sige, hvorvidt indbyggerne stod i et fæsteforhold til bygrundens ejer(e) og skulle yde afgifter til denne, som borgere i en købstad normalt var fritaget for, men også i hvor høj grad byherrerne havde formel eller uformel indflydelse på bystyret. Jeg vil begynde med de ældste godsejerbyer i Limfjorden og slutte af med de senest tilkomne på nordkysten af Vendsyssel samt den forstadsagtige by, Nørresundby.

Thisted og Hovsør

Allerede i 1374 omtales Thisted og Hovsør som ladepladser for korn. Begge steder blev bydannelsen stimuleret af fiskeri og hestehandel. Det meste af Thisted var ejet af Børglumbisperne, som i 1454 fik birkeret over byen. Byens ældst kendte købstadsprivilegier er givet i 1524 af Frederik 1. til biskop Stygge Krumpen og hans "undersætter, borgmester, rådmænd og menige borgere" i Thisted.³ Dermed er Thisted som flere andre danske købstæder opstået i middelalderen som en kirkeby med en gejstlig byherre.⁴

Børglumbisperne stod også bag grundlæggelsen af klosterbyen Sæby, som Stygge Krumpen fik udstedt købstadsprivilegier til i 1524. Det gav ham ret til at udstede en stadsret for sine "tro tjenere og undersætter" i

-
- 2 I Norden regnes bebyggelser med helt ned til 200 indbyggere for byer, mens Eliassen arbejder med en minimumsgrænse på 350–400 indbyggere. Christensen 2005, s. 16–17; Eliassen 1999, s. I, 13.
  - 3 Hald 1924, s. 12–15; Kristensen & Poulsen 2016, s. 275.
  - 4 Middelalderhistoriker Lone Liljefalk har gjort mig opmærksom på følgende danske kirkebyer i middelalderen: Klosterbyerne Mariested (Sæby), Mariager, Maribo, Næstved og Ringsted; København, som fra 1100-tallet til 1417 hørte under Roskildebispens; under ærkebispens i Lund hørte Åhus og Elleholm i Skåne samt på Bornholm Rønne, Hasle, Aakirkeby, Svaneke og Neksø.

Nibe i Resens Atlas Danicus (1677). Til højre ses godset Lundbæk, som ejede en del af bygrunden og havde sin egen birkejurisdiktion, som det dog ikke lykkedes at få godsets fæstere i Nibe under. Foto: Det Kongelige Bibliotek. Falt i det fri.

Sæby, som igen gav ham ret til en del af bøderne. Efter reformationen overgik Thisted og Sæby som kirkegods til kronen, men i 1540'erne gjorde adelsmanden Peder Ebbesen Galt forgæves krav på Sæby som del af noget bispegods, han havde købt af kronen. På dette tidspunkt synes kronen dog at have hævdet eneret på købstæderne.⁵

Hovsørs grundlæggelse kan ses som et tidligt forsøg på at udfordre kirkens magt i området. I 1528 gav lensmand Holger Rosenkrans ordre til at anlægge en købstad på kronens jord ved Hovsør, mens Thisted skulle reduceres til landsby, selvom han netop havde forsikret Stygge Krumpen om det modsatte. I 1532 lokkede man en del af Thisted borgere til at flytte til Hovsør med løfte om fem års skattefrihed. Efter reformationen blev det dog besluttet af en kommission, at Thisted skulle være områdets

⁵ Ørberg 1970, s. 23.

købstad, da byen ikke ville kunne svare byskat til kongen, hvis Hovsør skulle bestå.⁶

Nibe

Fiskeri og eksport af saltede sild var baggrunden for bydannelsen ved Nibe, der lå på kronens jord med undtagelse af nogle grunde, som ejedes af adelige og hospitalerne i Aalborg og Horsens. Aalborg fik fra 1400-tallet og frem kongemagten til at forbyde handel og saltning af sild ved Nibe, men det kunne ikke bremse bydannelsen. I en reces fra 1536 omtales Nibe som købstad, men i 1545 nøjedes Christian 3. dog med at gøre Nibe til et kongeligt birk, formentlig af hensyn til Aalborg. I lighed med købstæderne blev der i 1579 nedsat et udvalg på 24 mænd til at vedtage en byvedtægt med det formål at skabe orden i den nye by. Til trods for at Nibe udviste klare tegn på urbanitet, betød fraværet af købstadsstatus, at indbyggerne fortsat blev omtalt som bønder. Ikke desto mindre var der i midten af 1600-tallet 12 købmænd og 35 håndværkere uden avl i Nibe.⁷

Det er blevet diskuteret, om byerne betalte skatter og afgifter til kongen, fordi han oprindeligt ejede bygrunden, eller om det blot var modydelser for værn, fred og ret.⁸ Imod den sidste teori kunne indvendes, at kongen havde afgivet sin ejendomsret til bygrunden for at stimulere bydannelserne. Sådan blev der i hvert fald argumenteret under en retssag ved Viborg landsting i 1592, hvor en række bymænd fra Nibe var stævnet for at have solgt deres ejendomme til en udenbys godsejer, som nu kun ville betale jordskyld og ikke indfæstning til lensmanden på Aalborghus. Imod lensmandens krav om herlighedsretten til Nibe argumenterede sælgerne, at der blev betalt jordskyld af mange gårde og huse i købstæderne, fordi de oprindeligt havde været fiskerlejer. Ikke desto mindre kunne

6 Hald 1924, s. 15–22.

7 Christensen 1977, s. 13 og s. 21; Christensen 2005, s. 62–66; Klitgaard 1917, s. 3–13, s. 31–33 og s. 74; Kristensen & Poulsen 2016, s. 275.

8 Christensen 2004, s. 23–26.

ejerne ikke regnes som fæstere, da de havde ret til at sælge eller lade deres ejendomme gå i arv uden at betale indfæstning til kronen. Køberens argument var, at Nibe snart ville blive øde, hvis byens købmænd ikke fik ejendomsret til deres grunde, da fiskelejerne ikke tilhørte kronen, men måtte lejes af egnens godser. Birkeprivilegiet blev også fremlagt som bevis for Nibes bymæssige status. Dommen endte med at stadfæste salgene, så længe brugerne af husene betalte jordskyld til kronen.⁹

Dette forhold ændrede sig i 1664, hvor kronen solgte krongodset i Nibe til rigsmarskalk Johan Christoffer von Korbitz til Hellerup. Hans forvalter, Mogens Willumsen, der også var amtsskriver i Aalborg, gjorde nemlig krav på indfæstning, hvilket nibingerne afviste med henvisning til landstingets dom fra 1592. De klagede også over at blive opkrævet tre gange så meget i jordskyld samt arbejdspenge, hvor de tidligere havde ydet lidt hoveri for lensmanden. Af gadehusmændene forlangte han ti gange så meget i jordskyld og arbejdspenge, som de havde ydet til kronen. De adelige grundejere og byens præst hævdede at være fri for den slags. I 1666 blev de dog alle dømt ved birketinget til at betale samme jordskyld og arbejdspenge som de sidste to år, og i 1668 fik Korbitz et kongebrev, der stadfæstede hans ret til stedsmål og arbejdspenge samt at kunne ”nyttiggøre” sit gods, ”som han bedst ved og kan uden forhindring i alle måder.” Vedvarende modstand fik dog Korbitz til at sælge sine ejendomme til oberst Hans Frederik Levetzau til Oxholm i 1677.¹⁰

Parallelt med denne refeudalisering fortsatte Nibe paradoksalt nok udviklingen mod at blive en rigtig købstad med øget handel på ind- og udland, hvilket resulterede i en fordobling af indbyggertallet i slutningen af 1600-tallet. I 1673 blev Nibe pålagt at betale konsumtion som købstæderne i lighed med andre godsejerbyer som Løgstør, Nørresundby, Skanderborg, Hillerød og Rødby, fordi indbyggerne levede mere af handel end af landbrug.¹¹ I juridisk forstand blev Nibe også opfattet som mere end en landsby. I 1689 klagede byens birkedommer over, at birkedommeren i det nye adelsbirk for Lundbæk og Pandum godser havde afsagt dom i en hoverikonflikt over 41 af godsets fæstere, som boede i Nibe. Her afgjorde

9 Christensen 1977, s. 48–49; Klitgaard 1917, s. 25–27.

10 Christensen 1977, s. 54–55; Klitgaard 1917, s. 75–82.

11 Klitgaard 1917, s. 83–88.

rentekammeret i 1689, at nibingerne kun kunne dømmes ved bytinget, da såvel Nibe som Løgstør ikke kunne anses som almindelige landsbyer, hvis beboere som andre bønder hørte under adelige birker.¹² Byens styre blev også mere karakteriseret af kommunalisme, da indbyggerne i 1693 tog initiativ til at vælge en magistrat på 12 mænd til at udskrive skatter og holde "god politi" i Nibe.¹³ Regulering af byen foregik i samarbejde med birkefogden, som i 1699 fik vedtaget en politivedtægt for byen, som han havde udarbejdet "efter de fleste bymænds begæring".¹⁴

I 1699 lykkedes det Nibe at få et handelsprivilegium, hvilket formentlig var årsagen til, at beboerne atter nægtede at betale jordskyld og arbejdspenge til den adelige grundejer, Theodosius Levetzau. Ved dom på birketinget 16. december 1699 blev det dog slået fast, at kongebrevet fra 1668 stadig stod ved magt. Det ændrede sig heller ikke, da Nibe blev købstad i 1727. I 1740'erne kørte en retssag mellem Oxholms daværende ejer, Hans Frederik Levetzau, og borgerne i Nibe, som klagede over at blive opkrævet 1 rd. i "hoveripenge", 18 skilling i jordskyld og en fjerding høstsild, som om de var fæstebønder. Samtidig havde grundherren den frækhed at kræve forkøbsret på deres huse, som de havde købt og ikke fæstet, samt true med at udskrive dem som soldater, selvom Nibe nu var købstad. Sagen endte i 1748 ved højesteret, hvor ejerens ret til jordskyld og arbejdspenge blev stadfæstet med den begrundelse, at købstadsprivilegiet ikke kunne omstøde kongebrevet fra 1668. Nibe kan dog ikke betegnes som en godsejerby i norsk forstand, da grundejerne ikke fik magt til at blande sig i byens styrelse. Som de klagende borgere fremhævede, hørte Lundbæks fæstere under bytinget og ikke under ejerens birketing.¹⁵ Dermed gik godsejeren glip af den uformelle magt, der formentlig lå i at få fæsterne under sit eget birketing. På det formelle plan havde godsejeren ikke domsmagt ved sit birketing, men kun ret til at foreslå birkedommeren, som skulle afsige domme i henhold til lovgivningen. I sager om

12 Klitgaard 1917, s. 131–132.

13 Klitgaard 1917, s. 135–136.

14 Klitgaard 1917, s. 146–150.

15 Christensen 1977, s. 140; Eliassen 1995, s. 3; Eliassen 1999, s. VIII/23; Heise 1884–85, s. 50–54 (Landstingsdom af 14 Juni 1747 om Nibe Jordskyld); Pontoppidan 1769, s. 9.

hoveri kan lovgivningen imidlertid have været så upræcis, at det var en fordel at få afsagt dom ved eget birketing.¹⁶

Løgstør

I lighed med Nibe voksede Løgstør frem som fiskerleje og handelssted med baggrund i fremgangen for sildefiskeri i senmiddelalderen i den østlige Limfjord. Løgstør, som også lå på kronens jord, fik i 1523 sit eget toldsted og omkring 1550 sit eget birketing. Den livlige handel med Norge, Sverige og Tyskland resulterede i 1598 i et forbud mod at handle andre steder end i Aalborg. I 1673 blev Løgstør dog pålagt at betale konsumtion ligesom Nibe, så forbuddet må have haft ringe effekt. Mens Nibe indbyggertal nåede op på ca. 1600–2000 indbyggere omkring 1700, forblev Løgstør dog en lille by med ca. 300–400 indbyggere. Årsagerne hertil var tilsandingen af farvandet ud for byen, to store brande i 1747 og 1752, og at Aalborg fik forpurret en ansøgning om at blive købstad i 1752, hvor Løgstør dog fik losse- og laderettighed.¹⁷

I 1527 og 1530 omtales frasalg af to stykker land i byen til kongens sekretær, Mogens Krabbe, og kongens kansler, Claus Gørtz. Ellers hører man ikke om salg af krongods til adelige før 1671, hvor Christoffer Lindenov fik skøde på det meste af Løgstør, som dengang bestod af 80 gadehuse. I 1723 må Løgstør dog være kommet tilbage på kronens hænder, for da fik Anders Kierulf på Bjørnsholm skøde på 54 gadehuse. Måske er de resterende ejendomme i mellemtiden overgået til selveje, for i 1717 var nogle af indbyggerne gået sammen om at købe noget øde ryttergods af Vormstrups mark syd for byen for 646 rd. og 44 sk. Med nedgang i fiskeri og handel blev det nødvendigt med jord.¹⁸

Selvom Løgstørs bygrund også blev solgt til godsejere, synes byen ikke at have oplevet samme grad af feudalisering som Nibe. Under retssagen mod Oxholms ejer i 1740'erne hævdede Nibe-borgerne, at Løgstør allerede

16 Der findes ikke komparative studier af adelige birketing og de kongelige ting, men enkeltstudier antyder, at godsejeren havde stor indflydelse på retshåndhævelsen ved de adelige birketing. Se bl.a. Lyngholm 2013 og Fritzboeger 2016, s. 74–115.

17 Bloksgaard 2018, s. 26–31 og s. 172–182; Lindhard 1996, s. 21–45.

18 Lindhard 1996, s. 31–32 og s. 35–36.

var blevet fritaget for arbejdspenge i 1667.¹⁹ Som nævnt blev Løgstør og Nibe ikke regnet som landsbyer i den juridiske forstand, idet indbyggere ikke kunne stævnes for deres godsejeres birketing. I Pontoppidans *Den Danske Atlas* fra 1769 hedder det, at en af indbyggerne har købt retten til grundskat af Bjørnsholms ejer, og at ejendommene handles "uden noget fæste til grundejeren, ligesom huse og gårde i købstæderne". Af byens jorder skal der dog svares afgifter og stilles soldater ligesom ved anden bondejord, men jorderne er ikke knyttet til bestemte ejendomme.²⁰ Byen blev heller ikke styret af grundejeren, men af øvrigheden i samråd med indbyggerne. Således blev der i 1785 vedtaget en ny forfatning og ansat en vægter af birkedommeren og fire "eligerede mænd", som var udpeget af otte roder.²¹ Dermed synes byens styre i lighed med Nibe at være præget af kommunalisme med fælles opkøb af byjord og afgifter. Løgstør fik dog først status af købstad i 1900.

Struer

Struer er opstået i 1600-tallet som indskibningshavn for norsk tømmer til det træfattige Vestjylland. Byen tilhørte godset Kvistrup, som opkrævede liggepenge af de tilsejlende handelsfolk. Der opstod en lille by med mange gadehuse, hvor indbyggerne levede af at holde kro eller sælge norsk tømmer og opkøbe korn for købmænd i Aalborg, der i 1655 havde fået ret til at handle overalt i Limfjorden. Så stort har opbuddet af skibe og handel været, at Struer er markeret med købstadssignatur på et søkort fra 1695. Samtidig var Struer en landsby, som hørte under godsets birketing, og hvor godsejeren fungerede som politimyndighed. I 1691 lod Kvistrups ejer således sigte en af indbyggerne for at holde værtshus på en søndag og gå til angreb på husbonden, da han gav sin fæster en formaning.²²

Holstebro fik i 1777 tilkæmpet sig eneret på handelen ved Struer, som gjorde indhug i købstadens opland. Købmændene fra Holstebro slap dog ikke for at betale havnepenge til Kvistrups ejer, som efter frasalg af

19 Rigsarkivet, højesteret, voteringsprotokol, 29. april 1748.

20 Pontoppidan 1769, s. 15–20.

21 Lindberg 1996, s. 49–50.

22 Aldal 1924, s. 69–77; Boysen 1981, s. 9–10.

fæstegodset i Struer fik overført havnepengerettigheden til et lille hus ved fjorden. I 1799 blev hus og havneret dog solgt til ni borgere, som indrettede en kompagnihandel på stedet. Struer fik nu status af havn for Holstebro og blev først købstad i 1917.²³

Hals

Hals, og senere Fladstrand, blev anlagt som fæstningsbyer for at sikre skibsfarten til Norge, som kom til at gå via Jylland efter svenskekrigene, hvor Sverige fik adgang til Kattegat. Efter at Halland gik tabt til Sverige i 1645, blev det besluttet at sikre forbindelsen til Norge med fæstninger på hver sin side af Kattegat ved Hals og Marstrand. Hals lå ved munden af Limfjorden på et kongeligt birk, som blev administreret af lensmanden til Aalborghus. I 1653 opførte man en ny skanse ved Hals til erstatning for en ældre fra Kejserkrigen og besluttede i den forbindelse at anlægge en ny købstad i stil med den nye fæstningsby Fredericia. I 1655 blev toldstedet i Aalborg flyttet til Hals, hvor der til formålet blev opført en skibsbro med pak- og vejerhus. Der blev ryddet en plads til et torv foran skansen og gjort rids til gader og en kanal. 25. august 1656 fik Hals sit købstadsprivilegium med tyve års skattefrihed til dem, som slog sig ned inden for fæstningens rids og tog borgerskab i Aalborg. Omegnens bønder blev lokket til at slå sig ned i byen med løfter om at få deres marker og enge i evig arv. Dog skulle de som borgere stadig svare jordskyld. Planen om et nyt handelscentrum for Vendsyssel synes imidlertid at være blevet skrinlagt efter den påfølgende krig med svenskerne, hvor tabet af Bohuslen gjorde placeringen mindre strategisk.²⁴ Købstadsprivilegiet blev aldrig ophævet, men i praksis var Hals mere by af navn end af gavn. Pontoppidan skriver således i 1768, at selvom Hals skal have nydt købstadsfrihed i en kort periode, regnes byen nu som en bondeby og hører under godsejeren på Dronninglund. Magtkampe om adgangsforhold og græsning ved skansen vidner om et modsætningsforhold mellem godset og den militære garnison.²⁵

²³ Aldal 1924, s. 78–107; Boysen 1981, s. 10–21.

²⁴ Christensen 1988, s. 21–38; Christensen 1990, s. 424–433; Gregersen 1956, s. 32–38; Nielsen 2006.

²⁵ Nielsen 2016, s. 118–122, s. 165–168 og s. 264–272.

Fladstrand

Ifølge en præsteindberetning var der i 1568 26 huse ved stranden i Flade sogn. Udover fiskeri levede indbyggerne af smugleri. Handelen i Fladstrand synes at være taget til efter 1660, da tabet af Bohuslen gjorde, at al skibsfart mellem Danmark og Norge fremover kom til at gå via Nordjylland. Tilsandingen af Sæbys havn gjorde desuden, at handelen flyttede til Fladstrand, hvor adgangsforholdene var bedre, hvorfor byen blev pålagt at betale konsumtion i 1672. På få år blev fiskerlejet forvandlet til en by med 565 indbyggere i 1696.²⁶

Prospekt af Fladstrand i Pontoppidans Danske Atlas (1769). Til venstre ses befæstningen, som byen til højre voksede op omkring i slutningen af 1600-tallet.

Foto: Det Kongelige Bibliotek. Falt i det fri.

Stærkt medvirkende til bydannelsen var, da byen blev fæstningsby i 1675. I forbindelse med Den Skånske Krig (1675–79) blev en ældre skanse fra Kejserkrigen udbygget og besat med 50–200 soldater. Formålet var at sikre skibsfarten til Norge med Stavern som støttepunkt på den norske side af Skagerrak. I 1686–90 blev fæstningen udbygget yderligere, men

²⁶ Jensen 1982; Pedersen 2004, s. 30–31.

man skrottede planen om en befæstet købstad i stil med Fredericia og det skrinlagte projekt ved Hals. Flytningen af toldstedet fra Sæby til Fladstrand i 1681 skal ses i lyset af denne plan. Fæstningen var besat med gifte soldater, der med deres familier bidrog til byens vækst.²⁷

Garnisonen var byens største arbejdsplads, men også fiskeri, søfart, handel og håndværk var af betydning. Udover konsumtionen var de handlende blevet pålagt at tage borgerskab i Sæby. Som fæstere under herregården Knivholt var indbyggerne samtidig pålagt en række afgifter, som borgere i en købstad var fri for. I 1719 gik en række indbyggere derfor sammen om en supplik til Frederik 4., hvor de anmodede om at blive fri for ”det proprietær-åg og -tvang”, de var underlagt.²⁸ Klagerne ville som gode undersåtter gerne være pålagt borgerlige skatter som konsumtion og indkvartering, men kun hvis de kunne få ejendomsret til de huse, de havde fæstet af Knivholts ejer, Otto Arenfeldt. Som i Nibe var argumentet, at de selv havde bygget og vedligeholdt deres huse, hvorfor de burde have frihed til frit at sælge dem eller lade dem gå i arv som i købstæderne. De klagede desuden over at blive afkrævet for høj indfæstning og jordskyld, selvom der ikke hørte jord til Fladstrand. De klagende beskrev deres situation således:

”Vi er både borgere og bønder og dog ingen af delene. Borgere er vi ikke, thi vi ejer ikke vore huse, og tilmed betaler én mand af os mere i jordskyld end 6 á 8 borgere i købstæderne, bønder eller gadehusmænd er vi ikke heller, thi vi har ikke (jord) at græsse et får på, så vi er, som de af begge køn.”²⁹

Sagen blev henvist til herredstinget, hvor Otto Arenfeldt truede med at sagsøge klagerne for opsætsighed mod deres husbond, hvorpå de fleste frafaldt deres underskrift. Arenfeldt nægtede at anerkende sin modpart som ”borgere” og fik i stedet en kongelig kommission til at undersøge sagen. De klagende var repræsenteret ved herredsskriver Vest Jensen, men fik også udpeget to kontra-kommissærer i kommissionssagen. Udfaldet er desværre ikke kendt.³⁰

27 Christensen 1988, s. 47–65; Christensen 1990, s. 433–446.

28 Pedersen 1942, s. 5–6; Pedersen 2004, s. 31–33.

29 RA (Danmark), Horns-Vennebjerg herreder, justitsprotokol 1718–21, s. 315.

30 RA (Danmark), Horns-Vennebjerg herreder, justitsprotokol 1718–21, s. 312–318 (13.–18. november 1719), s. 337–343 (12.–18. december 1719). RA (Danmark), Jyske Tegnelser 1718–23, s. 200, s. 209, s. 225 og s. 253 (27. oktober 1719, 24. november 1719, 12. januar 1720 og 15. marts 1720).

Det er dog interessant, at den ene af Arenfeldts kommissærer, Jørgen Bille til Ellinggård, senere i 1734 skal have foreslået at tildele Fladstrand købstadsrettigheder for at fremme byens handel.³¹

I 1749 købte byens førende købmand, Peder Hansen Høyer, Fladstrand by og grund af Knivholts daværende ejer, Mette Bille.³² I Pontoppidans *Den Danske Atlas* hedder det, at nogle af indbyggerne er blevet fri at betale indfæstning mod selv at genopbygge deres huse efter en ildebrand i 1730. Pontoppidan mener, at det ville være til ejerens fordel, hvis de øvrige også fik ejendomsret til deres huse, for da "ville bygningerne blive anseeligere og komme i så megen bedre stand". Dette syn på fæsteforholdet som økonomisk urentabelt er typisk for landboreformtiden, men vidner også om, at byherrens magt begrænsede sig til at opkræve afgifter.³³

Peder Hansen Høyer videresolgte i 1775 Fladstrand til Johannes Andersen Gleerup, som i årene 1782–95 solgte de fleste af byens huse til 42 indbyggere, som derved blev selvejere.³⁴ I skøderne forbeholdt Gleerup sig imidlertid en grundafgift til sig selv og sine arvinger, som tilsammen beløb sig til 80 rd. årligt. Ved skiftet efter Gleerups enke blev grundafgiften 6. juni 1798 solgt til Johan Christian Kehlet, som var forligskommissær i Sæby. Denne sidste rest af en feudal afgift blev stadig opkrævet, da Fladstrand blev til købstaden Frederikshavn i 1818. Ved Kehlets død blev afgiften på byens vegne købt af Frederikshavns by- og herredsfoged samt de eligerede borgere og omdannet til en kommunal afgift, der i 1942 stadig blev kaldt "Kehlets afgift".³⁵

Klitmøller og Løkken

I begyndelsen af 1600-tallet begyndte norske skudehandlere fra Sørlandet at handle direkte på nordkysten af Thy og Vendsyssel, hvor de fra fladbundede sandskuder solgte tømmer og jern og opkøbte korn af kystens bønder. Medvirkende til skudehandelens fremgang i slutningen af

31 Christensen 1988, s. 93–94 og s. 165.

32 Pedersen 1942, s. 6; Pedersen 2004, s. 34.

33 Pontoppidan 1769, s. 245–254.

34 Pedersen 1942, s. 6 og s. 9–14; Pedersen 2004, s. 34.

35 Pedersen 1942, s. 15–16.

1600-tallet var indførelsen af konsumtion, som handelen på den åbne kyst undgik. Opsvinget medførte, at der opstod en række handelssteder på kysten, hvorfra lokale skipper drev skudehandel på Norge.³⁶ De to vigtigste ladepladser var Klitmøller i Thy og Løkken i Vendsyssel, der i perioden udviklede sig til egentlige byer. Derimod forbigår jeg mindre, men lignende handelspladser som Hanstholm, Thorupstrand, Slettestrand, Blokhush, Lønstrup og Kjul.

I begyndelsen af 1600-tallet bestod Klitmøller af tre vandmøller og nogle få huse. Eneste levevej i det øde klitlandskab var fiskeri og handel. Indbyggerne var fæstere ved en række mindre godser såsom Nebel, Ørum, Nystrup, Faddersbøl og Råstrup. Allerede i 1636 omtales to skudeejere med bopæl i byen, som steg til fire i 1640 og otte i 1668. Thisted fik i 1647 forbudt handelen ved Klitmøller og Hanstholm som en krænkelse af byens opland, men i 1665 fik de to handelspladser tilladelse til at sejle til Norge med korn og hjemføre tømmer, som de hævdede at have gjort ”fra arilds tid”. I 1680 blev det indskærpet, at der kun måtte handles ved Klitmøller, Blokhush og Tornby Strand mod erlæggelse af told. Samme år fik Thistedes borgmester udstedt et påbud til skudehandlerne om at flytte ind til købstæderne og tage borgerskab. Herimod indvendte Klitmøllers skudehandlere, at byen lå mere end fire mil fra Thisted, hvilket en kongelig kommission gav dem medhold i. Byen bestod på dette tidspunkt af 16–18 huse.³⁷

Den stigende handel med Norge gjorde, at indbyggertallet steg fra 40 husstande i 1662 til 71 i 1737, og i 1787 løb det op i 77 husstande med tilsammen 343 indbyggere. Skudehandelen var på nogle få slægters hænder, hvoraf nogle tillagde sig en herskabelig livsstil. Mændene gik med paryk og gjorde krav på at blive tiltalt som ”seigneurer”, mens kvinderne gik med silkekjoler. Nogle forblev fæstebønder med pligt til at køre deres godsejers korn til udskibningsstederne og i nogle tilfælde sejle det til Norge, hvorved bonden selv fik mulighed for at handle.³⁸ De mest velstående blev dog tidligt selvejere. Et eksempel er Oluf Dragsbech, der blev selvejer i 1663. Ved samme lejlighed lånte han sin godsejer, fru Anne

³⁶ Holm 1991, s. 93–94.

³⁷ Bygholm 1983, s. 11–24; Hvidtfeldt 1935–36, s. 33–53.

³⁸ Mathiesen 1995, s. 11–12.

Lunou til Nebel, et større beløb mod et "forleningsbrev" på alle hendes besiddelser i Vester Vandet sogn. Her blev en af fæsterne i 1670 stævnet af Dragsbech for fire års landgilde, arbejdspenge og ugedage. Sønnen Poul opgav i 1715, at han ejede 21 ejendomme, heriblandt herregården Momtoft i Sennels.³⁹ I løbet af 1700-tallet flyttede nogle af de rigeste skudehandlere til Thisted, hvor de kom til at dominere købstaden på bekostning af det traditionelle borgerskab. Et eksempel er slægten Knakkergård fra Øster Vandet, der kom til Thisted i midten af 1700-tallet og endte med at sidde på de vigtigste tillidshverv i resten af århundredet.⁴⁰

Løkken blev grundlagt i 1678, da amtsskriver Mogens Willumsen lod to jordløse huse opføre og fæste på Furrebys løkke (overdrev), som på dette tidspunkt var krongods. De første indbyggere levede af at holde kro for norske skudehandlere, men nogle år senere satte nogle tilkomne skudeejere fra Han Herred sammen med nogle bønder fra Vrensted gang i en selvstændig udskibning. I 1719 forsøgte Hjørring at få stoppet handelen ved at sigte 11 af Løkkens skudehandlere og skipperne for ulovlig landhandel, men sagen blev tabt, da Løkken lå længere end to mil fra Hjørring. Under sagen var skudehandlerne repræsenteret af generalmajor Møsting, som i 1715 havde købt Løkken af kronen. Stedet bestod da af 14 huse og en jordhytte, men var i 1787 vokset til en lille by med seks skudehandlergårde, 23 huse og 142 indbyggere.⁴¹ I Pontoppidans *Den Danske Atlas* fra 1769 hedder det, at Løkkens indbyggere var meget velhavende og levede af handel, mens det derimod var gået meget tilbage for Hjørring.⁴²

Skifterne efter byens skudehandlere vidner om stor rigdom. Ved sin død i 1744 ejede Jens Jensen Ejlersgaard blandt andet syv gårde og et par jordløse huse samt tre pakhuse og et bibliotek med 20 bøger. Ved Svend Thomasen Lunds død i 1747 viste det sig, at omegnens godsejere skyldte ham store beløb.⁴³ Også i Løkken forblev mange fæstere langt op i 1700-tallet. En stor skudehandlergård med et 42 meter langt pakhuis blev

39 Bygholm 1983, s. 29–32.

40 Balle 1974, s. 100–105; Hald 1924, s. 106–109.

41 Skjødsholm 1949, s. 148–151; Sortfeldt 1919, s. 59–64.

42 Pontoppidan 1769, s. 272–273.

43 Sortfeldt 1919, s. 65–74.

således først solgt til selveje i 1762.⁴⁴ Som i Klitmøller synes magtforholdet mellem de rige fæstere og deres herremænd at være vendt på hovedet.

Til sammenligning var forholdene for Hjørrings borgere næsten mere feudale. I modsætning til andre købstæder var bygrunden fra gammel tid pålagt en landgildeafgift til kronen, som endda var skødet til en gods-ejer i perioden 1661 til 1681. I 1693 søgte borgerne forgæves om fritagelse fra landgilden, som først blev overdraget bystyret i 1841. I takt med skudehandelens fremgang blev landbruget det vigtigste erhverv. I midten af 1700-tallet kom det til en konflikt mellem byens fattige borgere og skudehandlersønnen Jens Sand, som havde købt store dele af bymarken og nabogodset Fuglsig. Han blev blandt andet anklaget for at overgræsse bymarken og sælge jord til overpris.⁴⁵

Nørresundby

I modsætning til områdets øvrige godsejerbyer er Nørresundby vokset op som en slags forstad ved færgestedet til Aalborg, hvor de fleste af byens ejere også har holdt til. Sundby har eksisteret som færge- og fiskerleje siden middelalderen, hvor byen hørte under Vitskøl kloster. Efter reformationen blev Sundby lagt ind under Aalborghus len og bestod da af 11 gårde og 24 gadehuse. I 1667 solgte kronen Sundby til Frederik Thuresen til Bremersvold, som kom ud af en gammel borgmesterslægt i Aalborg og havde gjort sig bemærket som leder af borgervæbningen under stormen på København. Ved samme lejlighed måtte indbyggerne sværge troskab til deres nye husbond på bytinget i Aalborg. Allerede i 1674 blev Sundby imidlertid videresolgt til godsejeren Christoffer Lindenov, som også ejede Løgstør. I 1683 solgte hans søn Sundby til dr. Niels Jespersen, som var læge og senere blev vicestiftamtmand i Aalborg. Byen bestod på daværende tidspunkt af 43 gadehuse med ca. 440 indbyggere.⁴⁶ I 1756 solgte sønnen Hans Jespersen det meste af byen til sin nieces mand, præsten

⁴⁴ Fink 2016, s. 78–80.

⁴⁵ Klitgaard 1925, s. 16, s. 36–37, s. 89, s. 128–131 og s. 153–154.

⁴⁶ Christensen 1921, s. 149–172.

Jørgen Christoffer Gleerup, som i 1769 begyndte et bortsalg af byens ejendomme til selveje.⁴⁷

Indtil da var indbyggerne som fæstere pålagt afgifter som indfæstning, landgilde og lidt hoveri i form af rejser. Udadtil lignede byen dog en købstad med murede huse og tegltage. Byens mange gadehusmænd levede af bymæssige erhverv som udskænkning og gæstgiveri for rejsende samt mange forskellige håndværk og handel, hvorfor byen i 1672 blev pålagt konsumtion. Derfor fik husbonden, Niels Jespersen, i 1685 medhold i en klage over politiet i Aalborg, der havde beslaglagt noget kød, som nogle slagtere fra Sundby havde haft til salg i Aalborg. I dette tilfælde har det været til fordel for byens gadehusmænd at have en husbond med stor magt i Aalborg.⁴⁸ Omvendt var indbyggerne i husbondens vold, som da en velhavende murermester i 1749 blev sigtet for opsætsighed mod sit fæstebrev og måtte bede om forladelse for at slippe for straf.⁴⁹

Hele byen var dog ikke ejet af Jespersen-slægten. I midten af 1700-tallet var en række huse ejet af forskellige godsejere, af Aalborg latinskoles rektor og den førnævnte murermester, som selv var fæster. Færgeoverfarten bestående af tolv færger, som blev betjent af færgefæstere fra Sundby, forblev på kronens hænder til 1717. Herefter blev færgerettigheden solgt til borgmester i Aalborg, Christen Gjørup, som lod den pantsætte til Aalborgs fattigvæsen. Sundbys færgemænd forblev fæstere, indtil færgerne overgik til selveje i 1798.⁵⁰ Der var ikke en bykonge, der kunne bestemme over byplanen. Således var det amtets vejmaster, der i 1725 foreslog at omlægge gadenettet af hensyn til den gennemgående trafik.⁵¹

Konklusion

Jeg har i denne artikel fulgt Finn-Einar Eliassens opfordring til at undersøge, hvorvidt magtforholdene i de danske godsejerbyer lignede den norske småbyfeudalisme. Svaret er, at byerne var meget forskellige, men at de

47 Christensen 1924, s. 112–116.

48 Christensen 1921, s. 201–241; Christensen 1924, s. 179–239; Mührmann-Lund 2019, s. 69–70.

49 Christensen 1924, s. 130.

50 Christensen 1924, s. 10–11 og s. 112–113.

51 Christensen 1924, s. 3–4.

danske godsejere primært var interesseret i afgifter og ikke synes at have et ønske om at ville dominere næringslivet eller bystyret.

Nibe og Løgstør adskilte sig fra de øvrige byer ved, at de opstod på kongens jord og havde opnået en købstadslignende status, før bygrunden blev solgt til godsejere. I Nibe udartede det sig til en konflikt om ejendomsretten til husene og retten til fæsteafgifter, som på det formelle plan blev vundet af godsejerne. Bytinget blev dog bevaret, og byen udviklede sig til købstad med egen forvaltning af kommunalistisk tilsnit. Løgstør opnåede ikke status af købstad, men indbyggerne synes tidligt at blive fri for fæsteafgifter, og byen bevarede sit eget ting og udviklede et kommunalt selvstyre som i Nibe. Her blev bygrunden med ret til jordskat opkøbt af en velhavende købmand, hvilket også skete i Fladstrand med den forskel, at her fulgte retten til at kræve indfæstning med. Ejendomsret over bygrunden, og i Fladstrands tilfælde ejendomsretten til husene, har sikkert givet disse købmænd stor magt i byerne, men hvorvidt denne magt blev brugt til at styre byerne, vil kræve mere grundige arkivstudier at belyse. Med tiden blev sådanne gamle feudale afgifter dog konverteret til kommunale skatter, som det også skete med Hjørings landgilde.

Hals adskilte sig fra de andre byer ved at opnå status af købstad, men udviklede sig ikke til en by, før bygrunden blev solgt til Dronninglund, hvorfor der ikke her var samme konflikt som i Nibe og Løgstør. De øvrige byer havde det til fælles, at de opstod på godsejerjord, men kun i Fladstrands tilfælde kom til en lignende konflikt om indbyggernes status som i Nibe. Her ønskede indbyggerne status af borgere med ejendomsret til egne huse og frihed for fæsteafgifter med den begrundelse, at de levede af handel og betalte konsumtion, mens godsejeren anså dem som opsætsige fæstebønder. Modstand mod opkrævning af afgifterne var formentlig årsagen til, at bygrunden senere blev solgt til en af byens indbyggere.

Jeg har ikke kunnet spore samme konflikt i Struer og Nørresundby udover isolerede sammenstød mellem selvbevidste fæstere og godsejere. Her synes fæsterne ikke at have ydet principiel modstand mod godsejeren krav om troskab, som Nørresundbys fæstere skulle aflægge ed på at overholde, og som gjorde, at klagen fra Fladstrands indbyggere til kongen blev opfattet som et oprør af byens ejer. I de mindre byer har det som i Klitmøllers og Løkkens tilfælde formentlig spillet en rolle, at den ulovlige

handel har kunnet foregå under godsets beskyttelse trods protester fra nærliggende købstæder. Skudehandlerne valgte i nogle tilfælde at forblive fæstere og indgå i partnerskab med deres godsejer ved at udskibe godsets korn. De største skudehandlere blev enten selv godsejere eller borgere i de nærliggende købstæder med stor økonomisk magt. I købstæder som Hjørring og Thisted endte de med at dominere bystyret ved at besidde tillidshverv og bylandbruget som de største jordbesiddere.

Jeg har ikke set tegn på, at grundejerne styrede byerne så uafhængigt af staten, som det i nogle tilfælde skete i Norge, selvom der også her eksisterede en kongelig byadministration med en vis magt. Nibe og Løgstør blev styret af kongelige birkefogder og senere byfogder i samråd med indbyggerne i en form for bykommunalisme, som dog formentlig var domineret af de rigeste borgere. I en mere ren godsejerby som Sundby var det amtet og ikke grundejeren, der planlagde en omlægning af gadenettet. Man kan derfor betegne alle de undersøgte byer som statsstyrede byer med det forbehold, at lokale magnater selvfølgelig har udøvet en vis uformel magt i byerne. Dette har jeg selv tidligere påvist i den nordjyske købstad Sæbys tilfælde. Her resulterede professionaliseringen af byfogedembedet efter 1730 nemlig i voldsomme magtkampe mellem det nye meritokrati af udefrakommende embedsmænd og de gamle købmandslægter, der hidtil havde siddet på administrationen af byen. I Sæby var der, som i andre byer, også en "pøbel" af fattige indbyggere, som kunne rotte sig sammen mod "de store" – byens embedsmænd og større købmænd.⁵² I godsejerbyerne må der også have eksisteret en købmandselite med en vis økonomisk magt, som havde råd til at føre retssager mod deres godsejere og i sidste ende købe bygrunden med egne afgifter, som det skete i Løgstør og Fladstrand.

At uformel økonomisk magt spillede en stor rolle, er dog måske tydeligst i tilfældet med skudehandlerne fra Klitmøller og Løkken, der fra at være fæstebønder enten endte med at blive godsejere eller borgere i Thisted og Hjørring, hvor de sad på kornhandelen til Norge og dominerede byerne på samme måde som det dominerende borgerskab i Sæby.

---

52 Mührmann-Lund 2013.

Litteratur

- Aldal, J. (1924): ”Struers Historie til omtrent 1870”, *Hardsyssels Aarbog udgivet af Historisk Samfund for Ringkjøbing Amt* 18, s. 65–154.
- Balle, T. (1974): ”Thisted i gamle dage”, *Bidrag til Thisted købstads historie 1524–1974*, Historisk Samfund for Thy og Mors, s. 5–129.
- Boysen, B. (1981): *Den havn ved Struer. Historien om Holstebro-Struer Havn fortalt i anledning af 125-års jubilæet*, Struer: Holstebro-Struer Havnebestyrelse.
- Bloksgaard, A. (2018): *Løgstør. Limfjordsby – gennem ild og vand*, Løgstør: Limfjordsmuseet.
- Bygholm, H. (red.): *Skuder og skippere i Klitmøller – blade af skudefartens historie*, forlaget Bygholm, Frederikshavn.
- Christensen, C. P. (1921): *Nørresundbys historie indtil 1701*, Aalborg.
- Christensen, C. P. (1924): *Nørresundbys historie 1701–1850*, Aalborg.
- Christensen, H. (1977): *Ni tværsnit af Nibes historie*, Nibe: Nibe kommune.
- Christensen, J. O. (1988): *Fladstrand – fæstning og by 1675–1818*, Frederikshavn: Bangsbomuseets Forlag 1988.
- Christensen, J. O. (1990): ”Fladstrand – befæstning og byudvikling”, *Historie*, 18 (3), s. 421–450.
- Christensen, S. B. (2004): ”De danske middelalderbyers fremkomst, udvikling og udforskning – et bud på nogle hovedlinjer”, i Christensen, S. B. (red.), *Middelalderbyen*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, s. 13–61.
- Christensen, S. B. (2005a): ”En karakteristik af den klassiske købstad og dens historiografi”, i Christensen, S. B. (red.), *Den klassiske købstad*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, s. 11–46.
- Christensen, S. B. (2005b): ”Det naturlige midtpunkt? Købstædernes økonomiske centralitet ca. 1450–1800”, Christensen, S. B. (red.): *Den klassiske købstad*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, s. 47–136.
- Eliassen, F.-E. (1999): *Norsk småbyfeudalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650–1800*, Oslo.
- Eliassen, F.-E. (1995): ”Om Nibe, Norge og utkantens urbanisering”, 1066. *Tidsskrift for Historisk Forskning*, (2), s. 3–14.
- Fink, H. (2016): ”En by og dens huse: Løkkens arv fra skudehandlen”, *Vendsyssel Årbog 2016*, s. 73–94.
- Fritzbøger, B. (2016): *En lumpen stodder. Liv og landskab i 1700-tallets Midtjylland*, København: Gads Forlag.
- Gregersen, J. (1956): *Hals skanse*, Hals: Hals Boghandel.
- Hald, P. L. (1924): *Af Thisted Købstads Historie*, Thisted: Thisted byråd.

- Heise, A. (1884–85): "Fra Viborgske Arkiver", *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, Aalborg, s. 19–54.
- Holm, P. (1991): *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*, Esbjerg: Fiskeri- og Søfartsmuseet.
- Hvidtfeldt, J. (1935–36): "Skudehandelen i det 17. Aarhundrede", *Historie/Jyske Samlinger*, 5 (2), s. 148–233.
- Jensen, V. (1982): "Om Strandby og om Fladstrands oprindelse", *Vendsyssel Årbog* 1982, s. 104–106.
- Klitgaard, C. (1917): *Nibe bys historie indtil 1728*, Aalborg.
- Klitgaard, C. (1925): *Hjørring bys historie indtil det 19. Aarh. Midte*, Hjørring.
- Kristensen, H. K. & Poulsen, B. (2016): *Danmarks byer i middelalderen*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Lindhard, N. H. (1996): *Historien om Løgstør*, Løgstør: Forlaget Krejl.
- Lyngholm, D. K. (2013): *Godsejerens ret. Adelenes retshåndhævelse i 1700-tallet – lov og praksis ved Clausholm birkeret*, Viborg: Dansk Center for Herregårdsforskning/Landbohistorisk Selskab.
- Mathiesen, H. (1996): *De fattige strandmænd. Et essay om livet på grænsen*, Esbjerg: Fiskeri- og søfartsmuseet.
- Mührmann-Lund, J. (2013): "Revolutionen i Sæby", *Kulturstudier* 2013, 1, s. 34–57.
- Mührmann-Lund, J. (2019): *Politiforvaltningen i købstæderne og på landet under den danske enevælde*, København: Museum Tusulanums Forlag.
- Nielsen, H. G. (2006): "Hals Købstad 1656", *Årsberetning 2006, Nordjyllands Historiske Museum* 2007, s. 15–19.
- Nielsen, H. G. (2016): *Kongens fæstning og by. En undersøgelse af relationerne mellem kongemagt, fæstning og by i renaissance og enevælde*, Aalborg Universitetsforlag. Ph.d.-serien for Det Samfundsvidenskabelige Fakultet, Aalborg Universitet.
- Pedersen, L. S. (2004): "Fladstrand 1675–1750: En analyse af byens handelsmønstre og økonomiske udvikling", *Vendsyssel Årbog* 2004, s. 29–58.
- Pedersen, P. C. (1942): *Fladstrand, Frederikshavn. By- og slægtshistorie*, Frederikshavn: Frederikshavn byråd.
- Pontoppidan, E. (1769): *Den Danske Atlas*, bd. 5, København.
- Skjødsholm, A. (1949): "Skudehandler- og skipperslægter fra Løkken", *Vendsysselske Aarbøger*, s. 148–233.
- Sortfeldt, S. C. (1919): Bidrag til Fiskerbyen Løkkens historie, *Historie/Jyske Samlinger*, 3, s. 59–78.
- Ørberg, P. G. (1970): *En by ved havet. Sæby købstads historie*, bd. 1, Sæby: Sæby kommune.

Utrykte arkivalier

Rigsarkivet (Danmark)

Højesteret, voteringsprotokol 29. april 1748.

Danske Kancelli, jyske tegnelser 1718–23.

Horns-Vennebjerg herreder, justitsprotokol 1718–21.